

Arnoud-Jan Bijsterveld en Moniek Hover met medewerking van Femke Klein

# Van Crossroads naar Brabant Remembers

*75 Personal life changing war stories*  
en de zoektocht naar zorgvuldigheid<sup>1</sup>

*Tell me and I forget, teach me and I may remember, involve me and I learn<sup>2</sup>*

## Inleiding

In het najaar van 2019 en het voorjaar van 2020 herdenkt Noord-Brabant 75 jaar bevrijding. In 2017 verleende de provincie Noord-Brabant de opdracht om voor deze herdenking een programma te ontwikkelen aan de Stichting Crossroads 1940|1945, een samenwerkingsverband tussen de provincie, Nationaal Monument Kamp Vught, Oorlogsmuseum Overloon, Museum Bevrijdende Vleugels, Generaal Maczek Museum, Stichting 18 september, Erfgoed Brabant en VisitBrabant. Andere partners zijn Bevrijding Brabantse Wal, Europe Remembers, Liberation Route Europe, NBTC Holland Marketing en het Vfonds, het laatste als belangrijke subsidiënt. Voor de ontwikkeling van het programma stelde de provincie in oktober 2017 een subsidie ter beschikking van ruim 2,7 miljoen euro.<sup>3</sup> De intentie van Crossroads is om het ontwikkelde meerjarenprogramma een duurzaam karakter te geven en 'het materiële en immateriële erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog dat Brabant rijk is, (inter)nationaal op samenhangende wijze te presenteren', met speciale aandacht voor een breed en jonger publiek. Dit programma maakt deel uit van de verhaallijn Bevochten Brabant, een van de vier inhoudelijke thema's van het provinciaal beleidskader erfgoed.

Penvoerder van Crossroads 1940|1945 is de stichting VisitBrabant, de marketingorganisatie die ten doel heeft 'meer bezoekers en meer bestedingen naar Brabant' te lokken. Femke Klein is sinds december 2016 programmadirecteur van Crossroads. Zij stelt zich ten doel meer mensen te bereiken en te verbinden met de inhoud van het ontwikkelde programma. In samenwerking met de diverse partners heeft Crossroads 1940|1945 een activiteitenprogramma ontwikkeld dat vanaf eind 2018 onder de naam *Brabant Remembers. 75 personal life changing war stories* wordt aangeboden.<sup>4</sup> Dit programma is gebaseerd op 75 levensveranderende verhalen uit de oorlog, waarover hierna meer. Naast een marketingcampagne worden ook diverse producten ontwikkeld. Zo is er een Brabant Remembers *Living History Augmented Reality App* ontwikkeld, waarmee bezoekers via de zogeheten Layar-technologie elf door

<sup>1</sup> Met dank aan Anne-Wil Maris en Liesbeth Sparks voor hun commentaar en suggesties.

<sup>2</sup> Chinees adagium ontleend aan Xun Kuang, *Xunzi*, een collectie van confucianistische filosofische geschriften uit de derde eeuw v.Chr. Zie [quoteinvestigator.com/2019/02/27/tell/](http://quoteinvestigator.com/2019/02/27/tell/) (geraadpleegd 9 juni 2019).

<sup>3</sup> Zie het subsidiebesluit van 24 oktober 2017 voor de Stichting Crossroads op [www.brabant.nl/loket/bekendmakingen/subsidie-bekendmakingen-staatssteun/stichting-crossroads](http://www.brabant.nl/loket/bekendmakingen/subsidie-bekendmakingen-staatssteun/stichting-crossroads); 'Crossroads Brabant' op [www.brabant.nl/dossiers/dossiers-op-thema/cultuur/erfgoed-en-monumenten/erfgoed-projecten/crossroads-brabant](http://www.brabant.nl/dossiers/dossiers-op-thema/cultuur/erfgoed-en-monumenten/erfgoed-projecten/crossroads-brabant), geraadpleegd 1 mei 2019.

<sup>4</sup> 'Brabant Remembers. 75 personal life changing war stories' op [www.brabantremembers.com/](http://www.brabantremembers.com/), geraadpleegd 1 mei 2019.

acteurs nagespeelde verhalen kunnen zien en horen op de plekken waarop ze zich hebben afgespeeld. Voor Omroep Brabant maakten filmmakers Anne-Marie van Oosteren en Jan Peels minidocumentaires van 4 à 5 minuten waarin ooggetuigen, nabestaanden of ‘ambassadeurs’ één van de 75 verhalen vertellen.<sup>5</sup> Studio Rocco Verdult en zijn team vervaardigden *Stilllevens*, maquettes waarin uit elk van de 75 levensveranderende oorlogsverhalen één centraal moment als *still* of stilgezette film in kleur is verbeeld tegen een verder geheel witte of zwarte achtergrond, naargelang de gebeurtenis zich overdag of ’s nachts afspeelde (afb. 1).



1. Wim Boeijsen en Marieke Smits bij het *Stillleven* van zijn verhaal - Landerd 1944, 15 april 2019

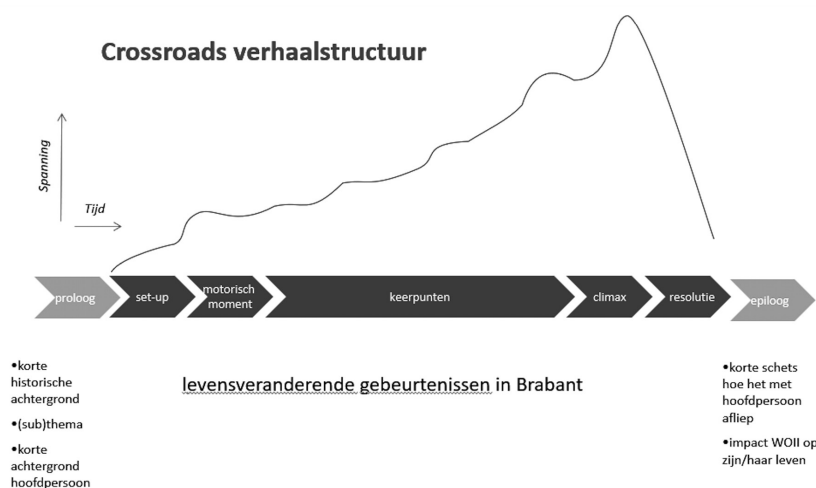
Daarnaast omvat Brabant Remembers enkele grote ‘iconische’ manifestaties en projecten – waaronder het Dilemma Doolhof in Bergen op Zoom, een concept van kunstproducent Mothership (Rotterdam) – en een subsidieprogramma waarmee lokale herdenkingsprojecten worden mogelijk gemaakt.<sup>6</sup> Ook die laatste dienen uit te gaan van de 75 verhalen. Het is de bedoeling dat mensen van nu zich door deze verhalen kunnen inleven in de ervaringen van mensen van toen, gevoelsmatig geraakt worden en betrokkenheid ervaren. Daarmee wordt ook de verbinding gelegd naar de huidige tijd.

Duidelijk is dat de kern van het programma wordt gevormd door de 75 levensveranderende verhalen. Op de totstandkoming en keuze van die verhalen wil dit artikel reflecteren. Wat waren de uitgangspunten en hoe is het proces verlopen? Hoe kwamen de keuzes tot stand en op welke manier speelden de verhalen een rol bij de ontwikkeling van het toeristische en inhoudelijke programma? Hoe ging men te werk om twee doelstellingen, namelijk het streven naar inhoudelijke nuance, zorgvuldigheid en duurzaamheid enerzijds en anderzijds meer publieksbereik, ontsluiting en concrete toeristische resultaten te integreren in één programma? Deze reflectie is een pleidooi voor inhoudelijke waarachtigheid, zorgvuldigheid en een duurzame omgang met de verzamelde verhalen. Het gegeven dat ze worden ingezet voor publiekscampagnes en toeristische producten mag daaraan geen afbreuk doen.

## Ontwikkeling narratief concept

Ter voorbereiding op dit programma verleende VisitBrabant in januari 2015 aan NHTV, sinds 2018 Breda University of Applied Sciences (BUAS) geheten, de opdracht om een verbindend concept en verhaallijnen te ontwikkelen voor de vijf grootste aanbieders van erfgoed van de Tweede Wereldoorlog, te weten Nationaal Monument Kamp Vught, Oorlogsmuseum Overloon, Museum Bevrijdende Vleugels, Generaal Maczek Museum en Stichting 18 september. Het doel was meer samenhang te creëren in het aanbod rondom het thema Tweede Wereldoorlog en zodoende meer bezoekers en toeristen naar de provincie en naar met de oorlog verbonden locaties te trekken. Authentieke plaatsen die verbonden zijn met een krachtig verhaal kunnen zichzelf immers beter op de kaart zetten.<sup>7</sup> Daarom werd gekozen voor storytelling als instrument. Het proces van de conceptontwikkeling, dat onder leiding van de tweede auteur werd uitgevoerd, bestond uit een analysefase en een creatieve fase van storytelling.

In 2015 werd het narratief concept *Crossroads in Brabant. Life Changing Stories 40-45* opgeleverd. Uitgangspunt is 'het raken van mensen van nu met de keerpunten van toen'.<sup>8</sup> De focus ligt op persoonlijke verhalen van mensen en de keerpunten die hun levens ingrijpend hebben veranderd. Uit onderzoek naar zogeheten *Dark Tourism*-locaties blijkt dat bezoekers van deze locaties minder dan gemiddeld geneigd zijn tot herhalingsbezoek, maar meer dan gemiddeld bereid zijn een bezoek aan te bevelen aan anderen.<sup>9</sup> Om deze mond-tot-mondreclame te verrijken met een concreet verhaal is in het Crossroadsconcept gekozen voor een eenvoudige verhaalstructuur in vijf stappen, voorafgegaan door een proloog en gevolgd door een epiloog (zie afb. 2). De stappen omvatten de set-up (situatieschets), het motorisch moment (waarop het verhaal in beweging komt), keerpunten, de climax en de resolutie (afloop). Dit levert compacte, chronologisch vertelde verhalen op die mensen gemakkelijk kunnen onthouden om ze vervolgens aan anderen te kunnen doorvertellen.



2. Crossroads verhaallijn (Hover, Van Waalwijk, Neveu en Segers, [Merkgids] *Crossroads*, 12).

5 Te zien op YouTube, zoekwoord Brabant Remembers.

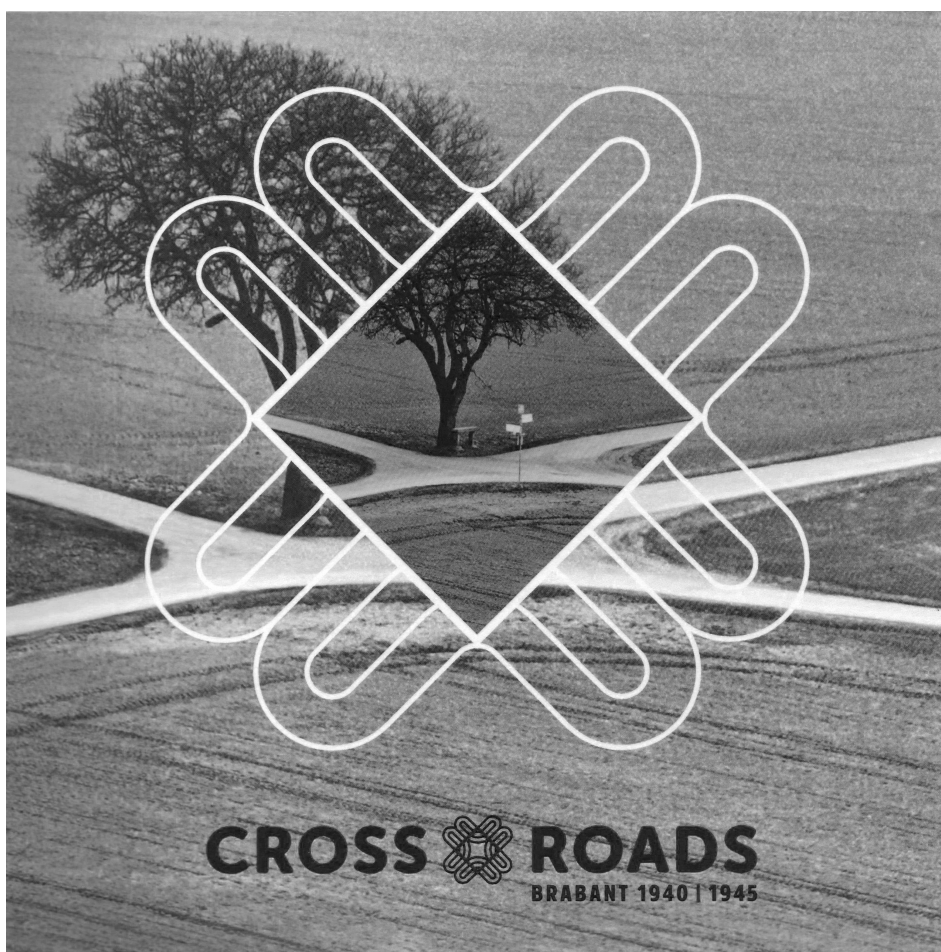
6 Stichting Crossroads Brabant '40-'45, *Jaarplan Brabants Remembers 2019 - 2020*.

7 Chronis, 'Tourists as story-builders'.

8 Hover e.a., [Merkgids] *Crossroads*, 5.

9 Van Liempt e.a., 'Herdenken is "hot"', 308-310.

In overleg met de vijf participerende locaties en organisaties werd vervolgens voor iedere locatie één ‘etalageverhaal’ gekozen. Dit is het verhaal dat iedere bezoeker zou moeten meekrijgen en dat symbool zou kunnen staan voor wat mensen op die locatie tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt. Deze verhalen werden herschreven volgens het Crossroadsformat van de vijf stappen, plus proloog en epiloog. De betrokken partijen, die inmiddels verenigd waren in de Stichting Crossroads, zagen vervolgens de potentie van dit *storytelling*-concept om meer locaties en organisaties met een gelijkaardige aanpak te betrekken en zo het oorlogserfgoed ook voor Brabanders beter te ontsluiten. Om eenzelfde aanpak en uitstraling te garanderen kreeg de tweede auteur in 2016 de opdracht met haar team een merkgids te ontwikkelen (afb. 3).<sup>10</sup> Ook werd een workshop ontwikkeld voor mensen die met de Crossroadsverhalen aan de slag zouden gaan. De eerste vond op 21 november 2016 plaats in Nationaal Monument Kamp Vught. Tevens werd toen een bannertentoonstelling gepresenteerd met de eerste vijf ‘etalageverhalen’.



3. Cover merkgids Crossroads

## Public History

Dit hele proces is een mooi voorbeeld van wat in de Angelsaksische wereld *Public History* en in Nederland Publieksgeschiedenis heet: het domein waarin historici het niet-academische publiek opzoeken om samen inhoud en betekenis te geven aan het verleden. In gesprekken worden thema's, herinneringen of culturele praktijken in kaart gebracht en van duiding voorzien. Gezamenlijk worden activiteiten of expressies vormgegeven waarin die duiding voor het voetlicht komt.<sup>11</sup> Door hun (vak)kennis en kunde zijn historici in staat context en interpretatie te geven aan individuele en collectieve herinneringen en ervaringen in het verleden, maar het publiek levert het materiaal en de inhoud.

Bij Crossroads gaat het om een bijzondere vorm van *Public History* omdat het expliciet beoogt inhoudelijke kennis en economische c.q. toeristische doelen in balans te brengen. Hierbij gaat het niet om twee werelden die per se tegenover elkaar staan of die tegengestelde belangen hebben. Doel is het samenbrengen van verschillende disciplines om een grote doelgroep de impact van de Tweede Wereldoorlog te laten ervaren. Dit artikel beoogt daarom onder meer te laten zien hoe die samenwerking verliep en waarmee de betrokkenen in de praktijk werden geconfronteerd: hoe de historici te maken kregen met uitdagingen waar ze wellicht niet zo vaak tegenaan lopen en hoe ze er toch iets moois van wisten te maken. En hoe de niet-historici zich met procesbeperkingen geconfronteerd zagen waarvan zij anders niet zo veel last hebben. Maar door vertrouwen in het eindresultaat, constructieve samenwerking en het geloof in elkaars expertise streefden ze allebei naar een mooi resultaat.

## De selectie van 75 levensverhalen

Toen in het voorjaar van 2016 bekend was dat Crossroads van start zou gaan, heeft de eerste auteur contact opgenomen met VisitBrabant met de uitnodiging op korte termijn eens te praten over de mogelijke inhoudelijke invulling. Eerst moest echter een concept-programma rond zijn en zicht op financiering voordat de inhoud aan bod kon komen. Duidelijk was toen al wel dat authentieke verhalen en ervaringen van mensen in Noord-Brabant tijdens de Tweede Wereldoorlog de inspiratiebron moesten gaan vormen voor het programma van toeristische en herdenkingsactiviteiten in 2019-2020. Uiteindelijk gaf de provincie Noord-Brabant pas in oktober 2017 duidelijkheid over het budget en meteen daarna werd een zogenoemde inhoudelijke raad geformeerd om de 75 levensveranderende verhalen te selecteren. Leden waren prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld (Tilburg University), dr. Jack Didden, drs. Harco Gijsbers (NIOD), dr. Moniek Hover (BUAS), dr. Ad van den Oord en dr. Jan L.G. van Oudheusden. Medewerkers van Erfgoed Brabant organiseerden tussen de zomer van 2017 en begin 2018 in samenwerking met heemkundekringen en andere plaatselijke partners twaalf lokale vertelsessies en een Crossroadsdag op drie locaties (Kamp Vught, Oorlogsmuseum Overloon en Museum Bevrijdende Vleugels). Hiervoor werden mensen uitgenodigd om een eigen of een ander oorlogsverhaal te komen 'brengen'. Tijdens deze bijeenkomsten, waaraan 10 tot 65 vertellers deelnamen, werden ruim zeshonderd

10 Hover e.a., [Merkgids] *Crossroads*.

11 Cauvin, *Public History*, 11; 'Public history' op en.wikipedia.org/wiki/Public\_history (geraadpleegd 22 mei 2019).



verhalen ‘opgehaald’. Het idee was dat deze de input zouden vormen voor de 75 te kiezen Crossroadsverhalen.

Uiteindelijk waren zo’n vijf maanden beschikbaar voor het selecteren van de 75 verhalen, een proces dat organisatorisch en inhoudelijk werd begeleid door medewerkers van Erfgoed Brabant.<sup>12</sup> Dit proces werd begeleid door drs. Anne-Wil Maris, Liesbeth Sparks MA (Onvergetelijk Verleden) en Marlon van den Bergh BBA namens Erfgoed Brabant. De opdracht luidde om verhalen te selecteren voor zeven min of meer chronologisch gekozen thema’s: mobilisatie, inval mei 1940, bezetting, verzet, vervolging, strijd 1944 en vrijheid. Ze moesten bovendien geografisch enigszins gelijkmatig over de provincie verdeeld zijn en verschillende perspectieven in beeld brengen: jong en oud; man en vrouw; slachtoffer, dader en omstander. De verhalen moesten daarnaast voldoen aan het criterium dat ze een ‘levensveranderend’ moment bevatten, dus een keuze, dilemma of keerpunt die het leven van de hoofdpersoon blijvend veranderde. Voorts moest dit moment zich op Brabants grondgebied hebben afgespeeld. Ter voorbereiding op de selectie waren alle verzamelde verhalen kort omschreven en ingedeeld naar thema en locatie.

Tijdens de eerste bijeenkomst eind oktober 2017 constateerde de inhoudelijke raad allereerst dat de bovengenoemde thema’s niet allemaal evenveel verhalen hadden opgeleverd. Zo waren er voor de thema’s mobilisatie en inval amper verhalen. Voor het thema van de militaire strijd in het najaar van 1944 betroffen de verhalen vrijwel uitsluitend het perspectief van burgers en ontbraken verhalen over of van soldaten. Ook miste de raad het thema collaboratie, dat eerst werd toegevoegd maar uiteindelijk toch weer werd geschrapt. Collaboratieverhalen werden daarom onder ‘bezetting’ gerangschikt. De tweede constatering was dat de ‘opgehaalde’ verhalen merendeels onbruikbaar waren: de meeste verhalen waren uit de tweede, derde of vierde hand – want zo veel ooggetuigen zijn er natuurlijk niet meer – en de mensen die wel uit eigen ervaring konden vertellen, deden dat natuurlijk vooral vanuit een kinderperspectief, zodat we een overdaad aan kinderverhalen hadden. Veel verhalen bestonden uit slechts flarden, die niet goed herschreven konden worden tot een ‘levensveranderend’ Crossroadsverhaal. Weer andere verhalen bleken oncontroleerbaar of ronduit onwaarschijnlijk. Ook sommige regio’s bleken onderbedeeld. Op het allerlaatste moment – begin 2018 – werd het de inhoudelijke raad pas duidelijk dat alle 62 Noord-Brabantse gemeenten minstens één eigen verhaal moesten krijgen. Dat legde de nodige tijdsdruk op het proces.

Om al deze redenen besloten de leden van de raad en het begeleidende team al tijdens de eerste bijeenkomst ook zelf verhalen te verzamelen en te (her)schrijven. Er werd op basis van de parate en de boekenkennis gericht gezocht naar verhalen rondom bepaalde thema’s en voor de ontbrekende gemeenten. Er werd ook een lijst gemaakt van iconische verhalen die niet mochten ontbreken, zoals de evacuatie van Breda in mei 1940 (‘de Vlucht’), de stadhuisramp in Heusden en de Slag om de Schelde. Inmiddels schakelde Erfgoed Brabant ook andere schrijvers – professionele schrijvers en heemkundigen – in. De tweede auteur ontwikkelde voor deze schrijvers een workshop waarin zij geïnstrueerd werden over de manier waarop van een feitelijk, informatief verhaal een Crossroadsverhaal gemaakt kan worden door het toepassen van het Crossroadsformat en van andere *storytelling*-technieken. Meer dan de helft van de schrijvers die uiteindelijk betrokken waren bij het herschrijven, volgde deze workshop. De anderen schreven aan de hand van voorbeeldverhalen en indirecte instructies. Hoewel er gewerkt werd met technieken voor het schrijven van fictie, bleef voorop staan dat de waarheid geen geweld mocht worden aangedaan.<sup>13</sup> Uiteraard resulteerde het proces van (her)schrijven, waarbij 22 verschillende auteurs betrokken

waren, in verschillen in stijl en toon, van feitelijk en zakelijk tot beeldend en creatief. Maar deze verschillen garanderen enerzijds variatie en laten anderzijds zien dat verhalen over de oorlog op veel verschillende manieren verteld kunnen worden.

Uiteindelijk zijn, om alle gemeenten van een verhaal te voorzien, in vijf sessies niet 75 maar 88 verhalen geselecteerd en herschreven. Het plan was om alle verhalen in mei 2018 te presenteren aan de gemeenten maar dat bleek niet haalbaar; uiteindelijk is de presentatie van de verhalen in bundelvorm verschoven naar juni. In februari was pas een veertigtal verhalen gereed waardoor voor de laatste dertig verhalen feitelijk te weinig tijd beschikbaar was. Soms is daarom de vereiste van het Crossroadsformat losgelaten en soms moest de inhoudelijke raad bij gebrek aan beter gedwongen kiezen voor tamelijk ‘slappe’ verhalen.<sup>14</sup> De opgelegde tijdsdruk trok eveneens een stevige wissel op de noodzaak om de verhalen grondig te herschrijven en redigeren. De capaciteit ontbrak voor een gedegen en deskundige eindredactie. Daardoor kwam met name het narratologische concept soms minder goed uit de verf.

Uit het voorgaande is al duidelijk dat het hele selectieproces niet de schoonheidsprijs verdient. De enorme oogst aan verhalen uit de lokale sessies en de haast waarmee de verhalen niet alleen geselecteerd maar ook volgens de heldere verhaalstructuur herschreven moesten worden, heeft het hele proces behoorlijk onder druk gezet en niet de kwaliteit opgeleverd die bij een eerdere start zeker wel mogelijk was geweest.

## ‘Verhalen ophalen’ versus de *agency* van de makers

In feite zijn de selectie en het schrijven van de 75 levensveranderende verhalen ten behoeve van Crossroads te kenmerken als een voorbeeld van mondelinge geschiedschrijving. Ook wel *oral history* genoemd, is dit een methode van (wetenschappelijk) onderzoek naar het verleden op basis van mondelinge overlevering, uitgaande van inhoudelijke en methodische keuzes.<sup>15</sup> Zonder in te gaan op alle *ins and outs*, is een van de belangrijkste methodische uitgangspunten hiervan dat de interviewer zich bewust moet zijn van zijn of haar rol in het proces van het documenteren, vastleggen en verwerken van de informatie uit de door de geïnterviewde vertelde verhalen. Degene die (levens)verhalen vastlegt, beschrijft en in beeld brengt, doet en bewerkstelligt immers meer dan het vastleggen van die verhalen. Hij speelt een actieve rol in de verwerking, de vormgeving of representatie en het naar buiten brengen ervan. Als luisteraar en vragensteller oefent hij bewust en onbewust invloed uit op de handling van het herinneren en vertellen. Zijn vragen en zijn reacties in woorden en mimiek sturen de herinnering en het vertelproces. In die zin is de interviewer net zo goed maker van de verhalen en suggereert het vaak gebezigde ‘ophalen van verhalen of herinneringen’ een te naïeve en passieve rol van de toehoorder. Ook in de aanloop naar de presentatie van de levensveranderende verhalen ervoer de inhoudelijke raad soms dat de projectorganisatie van Crossroads en Erfgoed Brabant kennelijk een vergelijkbaar uitgangspunt huldigden. Men zag de eerste fase als het louter ‘ophalen’ van de (levens)verhalen. Pas

12 De eerste vergadering van de inhoudelijke raad was op 30 oktober 2017; daarna vergaderde de inhoudelijke raad op 20 november, 8 januari, 5 februari en 26 maart 2018.

13 Onder andere ontleend aan McKee, *Story. Substance, Structure, Style, and the Principles of Screenwriting*.

14 Stichting Crossroads Brabant ‘40-’45, *Brabants Remembers. 75 Personal Life Changing War Stories*.

15 Keune, ‘Mondelinge geschiedschrijving’; Bleyen en Van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?*. Het volgende is gebaseerd op de lezing ‘De andere kant van het verhaal: de *agency* van de luisteraar’, door de eerste auteur gehouden tijdens het symposium bij het tienjarig bestaan van de Stichting Verhalis op 29 mei 2018 in Tilburg.

na de selectie door de inhoudelijke raad zouden de werkelijke makers aan de slag gaan, te weten de ‘creatievelingen’ die als filmmaker of *social designer* een nieuwe vorm aan het verhaal geven. Deze manier van denken onderschat de makende en creatieve rol van de historici, heemkundigen en schrijvers die de verhalen verzamelden, documenteerden en in een verhaalvorm hebben gegoten.

## Vertellen en luisteren: een zorgvuldig proces

De manier waarop het interview- en vertelproces verloopt, heeft grote impact op de verteller. In de eerste plaats ervaart hij of zij vaak een gevoel van erkenning omdat de luisteraar of interviewer openstaat voor het verhaal en de herinneringen, die er kennelijk toe doen. Dat triggert nieuwe herinneringen. Het in gesproken woord uitdrukken van herinneringen doorbreekt vaak een jarenlange woordeloze stilte, zeker als die herinneringen, zoals in dit geval, traumatische of ingrijpende gebeurtenissen betreffen. Soms moet de nodige schaamte en schroom overwonnen worden om tot het uitspreken van herinneringen en ervaringen te komen. Veel vertellers moeten over een drempel heen of vertellen eerst het ‘standaardverhaal’ dat ze altijd verteld hadden. Pas bij doorvragen komen de emoties boven. Soms voor het eerst vinden getuigen woorden voor het onzegbare, waarvoor eerder geen taal was. Dat kan heel bevrijdend werken, maar is altijd een emotionele ervaring.

Het effect van het vertellen uit zich veelal direct doordat de handeling van het vertellen een nieuwe kring van luisteraars opent. De verteller vindt na vele jaren eindelijk een gehoor voor een verhaal dat voordien geen aandacht kreeg. Of de directe omgeving reageert verrast doordat lang verzwegen herinneringen eindelijk gedeeld worden met (klein)kinderen en vrienden. Het vertellen en delen betekent dat de verteller zodoende direct een verbinding aangaat met anderen: binnen en tussen generaties, en met buitenstaanders. Dit alles brengt bij de verteller een proces op gang waarin herinneringen worden herontdekt en het herinneren tot een collectief proces wordt: er ontstaat een gedeelde herinnering.<sup>16</sup> De last van het verleden kan zodoende getransformeerd worden van iets dat mensen scheidde tot iets dat mensen verbindt. Toehoorders kunnen zich beter in de verteller verplaatsen en zich met hem of haar identificeren. In die zin ontstaat een gedeelde identiteit die gebaseerd is op een gedeeld verleden.

Juist omdat met het vertellen over traumatische herinneringen bij de verteller een heel proces van verwoording, delen en verwerking in gang wordt gezet, heeft de interviewer de verantwoordelijkheid zorgvuldig om te gaan met zowel de verteller als het vertelde. Zijn handelen verandert immers het leven van de verteller. Daarom heeft de luisteraar de verantwoordelijkheid te zorgen voor nazorg en contact achteraf. Uit eigen ervaring weten we hoe vertellers of hun familieleden ook lang na het interview hun betrokkenheid blijven uiten bij de manier waarop ‘hun’ verhaal wordt uitgewerkt en verbeeld. Incidenteel trok een verteller het verhaal terug. Zo was er een zoon van een NSB’er wiens zoektocht naar de vader al eens gefilmd en op tv uitgezonden was, maar die nu, in deze fase van zijn leven, het verleden liever niet nogmaals wilde oprakelen. Het kan dus ook nooit zo zijn dat mensen met het tekenen van een zogenoemde vrijwaringsverklaring, waarmee zij toestemming geven het verhaal in de openbaarheid te brengen en anderen het recht geven er een nieuwe of andere vorm aan te geven in tekst of beeld, geen morele eigenaar meer zijn van hun verhaal. Ook dan blijft de interviewer verantwoordelijk voor het op de hoogte houden van



de verteller(s). Dat betekent in de praktijk vaak dat hij of zij de schakel blijft vormen wanneer de creatieve makers (filmmakers en verbeelders) met het verhaal aan de slag gaan.

De interviewer of luisteraar doet dus veel meer dan luisteren en vastleggen. Dat geldt ook voor de volgende fase: na het interview heeft hij tot taak het vertelde te reconstrueren, contextualiseren, interpreteren en representeren. Daarmee wordt de luisteraar tot de (mondeling) historicus die de verhaalde herinneringen gebruikt als bron voor geschiedschrijving. Vertelde feiten moeten worden getoetst en in een (chrono)logische verhaallijn worden gebracht. Een bekend methodisch probleem van mondelinge geschiedschrijving is de onbetrouwbaarheid van het autobiografisch geheugen.<sup>17</sup> In de loop van de tijd raken onze herinneringen vervormd en worden ze onbewust ingekleurd en vermengd met herinneringen van anderen of beelden van buiten. Uiteindelijk blijven de verhalen de dynamische weerslag van de beleving van één persoon. Zelfs als we geen waardeoordeel willen geven, is het wel van belang de basale feitelijke juistheid van herinneringen na te gaan en de volgorde van gebeurtenissen te reconstrueren.

Vervolgens moeten de herinneringen in een betekenisvolle context worden geplaatst waardoor de rol van actoren en omstandigheden duidelijk wordt. Daarmee geeft de mondeling historicus betekenis en interpretatie aan het vertelde. Tot slot moet hij het vertelde weergeven in wat we een *narrative* noemen, een verhaal met een kop en een staart en een boodschap. Volgens de literatuur is een *narrative* niet zo maar een verhaal, maar is het 'een betekenisgevend verhaal dat culturele en persoonlijke dimensies verweeft in de constructie van identiteit'.<sup>18</sup> Het behelst een feitelijke weergave die gericht is op informatieoverdracht en objectiviteit.<sup>19</sup> Deze narratieve vormgeving vergt een actieve rol van de historicus, die de herinneringen van zijn respondenten zinvol ordent, interpreteert en onderbrengt in een nieuw verhaal.<sup>20</sup> Hayden White typeerde het werk van historici als 'een proces van selectie en ordening van gegevens uit het onverwerkte historische archief' om die begrijpelijk te maken voor een specifiek publiek.<sup>21</sup> Willem Frijhoff stelt vervolgens niet voor niets dat 'historici (...) de moeilijke taak (hebben) om analytisch feit en fictie te ontwarren en tegelijk een aannemelijk beeld van de geschiedenis te reconstrueren dat als zodanig een nieuwe vorm van fictie zal zijn, of liever gezegd, van "factie"'.<sup>22</sup> De representatie of narratieve vorm waarin het vertelde wordt gegoten, kan een tekst zijn maar ook (bewegend) beeld, zoals een film of documentaire.

Dat vergt van de luisteraar ook het vinden van een goede balans tussen enerzijds distantie en objectiviteit en anderzijds betrokkenheid: juist door de actieve rol als interviewer kan de mondeling historicus zelden volledig afzijdig blijven. Naast (historische) kennis van zaken, een luisterend oor en inzicht in het functioneren van het autobiografisch geheugen moet hij ook empathie aan de dag leggen. Die houdt onder meer in dat de luisteraar zich in eerste instantie moet onthouden van een oordeel over het verhaalde: over het waarheidsgehalte bijvoorbeeld. De 'luisteraar' is aldus een cruciale actor in het creëren van de gedeelde herinnering en in het gaande houden van het herinneren als proces. Maar hij vult ook de sociale, virtuele en fysieke ruimte met levensverhalen, dat wil zeggen als richting- en zingevende verhalen van een groep of gemeenschap, op internet en op sociale media, en in de

16 Bijsterveld, *House of Memories*, 431-432, 439-440.

17 Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat*; Bijsterveld, 'Ten geleide', 19-21.

18 Macías Gómez-Estern en De la Mata Benítez, 'Narratives of migration', 348; Macías Gómez-Estern, 'Narrative as a Sense-making Tool', 169.

19 Gabriel, *Storytelling in Organizations*.

20 Frijhoff, 'Traumatische herinnering', 19-20.

21 White, *Metahistory*, 5.

22 Frijhoff, 'Dutchness in fact and fiction', 329.

openbare ruimte (zie hierna). Op al die plekken geeft hij de personen in het verhaal een naam, een gezicht, een identiteit en soms zelfs een stem.

Als aan deze voorwaarden wordt voldaan, kan een op basis van persoonlijke herinneringen vervaardigd *narrative* een rol gaan spelen in de vorming van een collectieve identiteit. Zoals gezegd kan inleving in het levensverhaal van een ander leiden tot identificatie, in de zin dat de lezer of toehoorder van een levensverhaal zijn of haar eigen levenservaring kan verbinden met die van een persoon uit het verleden. Als meer mensen dat doen, ontstaat zoiets als een collectieve identiteit, gebaseerd op een zich gezamenlijk verbinden met het verleden. Meer dan voorheen spelen daarin levensverhalen en microgeschiedenis een centrale rol. Volgens Frank van Vree lijkt 'het individuele verhaal nog de enige betrouwbare bron van identiteit en moraliteit te zijn in een samenleving die leidende metaverhalen ontbeert'.<sup>23</sup> Individuele levensverhalen bieden toegang tot de geschiedenis, de mogelijkheid tot inleving in levens van mensen uit het verleden en tot bewustwording van hedendaagse maatschappelijke thema's. Ze bieden een steeds belangrijker bouwsteen voor wat culturele herinnering heet: de handeling, de encenering of het proces van herinneren of herdenken, zich afspelend in het hier en nu van hedendaagse mensen die herinneren en herdenken.<sup>24</sup> Het gaat om de praktijk van collectief herinneren en herdenken in een concrete culturele en sociale context. Gemeenschappelijke herinnering, de stapeling van individuele herinneringen aan een bepaalde gebeurtenis, verandert zo in een gedeelde herinnering, die de verschillende perspectieven integreert van iedereen die zich een gebeurtenis herinnert.<sup>25</sup> De herinnering aan verder in het verleden gelegen gebeurtenissen wordt dan deel van de brede cultuur, ook van hen die er zelf niet bij waren maar zich de herinnering eraan toe-eigenen als deel van hun eigen historisch bewustzijn en identiteit. Dat proces op gang brengen is uitdrukkelijk het doel van de campagne *Brabant Remembers*.

## Dilemma's in het *storytelling*-proces

Voor de 75 levensveranderende verhalen die het inhoudelijke fundament van Crossroads vormen, is voor de representatie – dus de narratieve weergave – bewust gekozen voor de methodiek van *storytelling*. In algemene zin is dat een manier van communiceren en presenteren die gebruik maakt van verhalen. De termen *story* en *narrative* worden in de literatuur vaak door elkaar gebruikt. Gabriel maakt echter een onderscheid op basis van doel. Een *narrative* is zoals gezegd een feitelijke weergave die gericht is op het verschaffen van informatie, terwijl een *story* een emotionele weergave is die gericht is op het teweegbrengen van beleving en betekenis.<sup>26</sup> Beleving en betekenis zijn essentieel voor toe-eigening en koppeling aan de eigen emotionele ervaring door de lezer of luisteraar.

Zoals gezegd zijn de verhalen voor Crossroads herschreven volgens een door de tweede auteur ontwikkelde verhaalstructuur in vijf stappen, voorafgegaan door een korte proloog en gevolgd door een korte epiloog. Dit moet voorkomen dat de verhalen te veel uiteenlopen qua lengte en historische achtergrondinformatie. De vaste structuur zorgt ervoor dat de overeenkomsten tussen de verschillende verhalen zichtbaar worden, zowel in de vertelde herinneringen als in de manier waarop ze zijn herschreven. Het moet niet gaan om complete levensverhalen maar om een 'uitsnede' die bepaalde gebeurtenissen uit iemands leven tijdens of soms na de Tweede Wereldoorlog betreft. Bij voorkeur staan één en soms twee hoofdpersonen centraal, personen met wie de toehoorder of lezer zich zou kunnen identificeren. Al bij de keuze voor de eerste vijf 'etalageverhalen' leverde dit dilemma's op. Zo

wilde Oorlogsmuseum Overloon graag een 'etalageverhaal' over de oprichter, en het Generaal Maczek Museum een verhaal over Maczek. Bij beide personen zijn echter vragen te stellen bij de mogelijkheid tot identificatie en inleving door het publiek.

De verhalen gaan over levenspaden die elkaar kruisen, keerpunten, ontmoetingen, keuzes en dilemma's en zodoende over meer dan historische feiten. Het gaat, kortom, om persoonlijke, levensveranderende gebeurtenissen. Ze proberen inzicht te geven in gevoelens en overwegingen van de hoofdpersoon. Een wezenlijk aspect is de authenticiteit en uniciteit van het verhaal, al zijn de verhalen wel gekozen omwille van hun representativiteit. In die zin kunnen zij gezien worden als 'symboolverhaal'. Toch plaatste de keuze voor één verhaal uit talloze aangrijpende verhalen de auteurs en andere betrokkenen geregeld voor een dilemma. Door in het kader van Crossroads te kiezen voor bijvoorbeeld het verhaal van twee Joodse kinderen die in leven bleven, vertellen we niet het verhaal van de ruim duizend andere Joodse kinderen die het kindertransport uit Kamp Vught niet overleefden. Duidelijk is dan ook dat het niet bij de gekozen 75 verhalen mag en kan blijven: er zijn nog zoveel meer verhalen die wachten op ontsluiting.



4. In het Crossroadsverhaal van de Joodse familie Samson staat het Veemgebouw in Eindhoven centraal.

23 Van Vree, 'Auschwitz and the Origins of Contemporary Historical Culture', 217.

24 Rigney, 'Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory', 17. Zie ook Frijhoff, *De mist van de geschiedenis*, 11-15.

25 Margalit, *The Ethics of Memory*, 51-52.

26 Gabriel, *Storytelling in Organizations*.

Een ander wezenlijk onderdeel van een verhaal is de koppeling aan een concrete plek, die door het verhaal een *lieu de mémoire* wordt, een herinneringsplek waarop de geschiedenis zich concretiseert (afb. 4). Zeker in het geval van het vaak traumatische karakter van de geselecteerde verhalen is het ruimtelijk aspect van belang, omdat het vertellen van het verhaal op de feitelijke plek de mogelijkheid biedt de herinnering aan de gebeurtenis in letterlijke en in overdrachtelijke zin een plek geven. Het is vaak juist de koppeling tussen de fysieke ruimte en de gedeelde herinnering van de dragende gemeenschap die de kracht uitmaakt van een levensverhaal. Een geslaagde koppeling van plek en verhalen leidt tot vernieuwing van herdenken, met een focus op inleving. In de merkgids, waarin de richtlijnen voor de verhalen te vinden zijn, is om deze reden vastgelegd dat het levensveranderende moment in de verhalen op Brabants grondgebied moet hebben plaatsgehad. Dit leidde ertoe dat bepaalde aangrijpende verhalen over Brabanders niet geselecteerd werden om de eenvoudige reden dat het levensveranderende moment in bijvoorbeeld Rusland of Nederlands-Indië had plaatsgevonden.

Naarmate het proces vorderde en de hoeveelheid verhalen groeide, bleek dat er in lang niet alle verhalen sprake was of kon zijn van een dilemma. Een dilemma veronderstelt dat er een keuze is, maar in veel gevallen had de hoofdpersoon uit het verhaal helemaal geen keuze. Ook was in niet alle verhalen sprake van een duidelijk herkenbaar, levensveranderend moment. Dit leverde vooral in de fase van verdere (toeristische) productontwikkeling soms problemen op, bijvoorbeeld bij de ontwikkeling van de scripts voor de *Augmented Reality*-toepassing of voor het Dilemma Doolhof.

Een andere kwestie deed zich voor bij verhalen waarin het ging om een 'foute' hoofdpersoon. Bij het verhaal over een boerenzoon die voor de *Waffen-SS* tekende, had de schrijver de neiging expliciet een waardeoordeel toe te voegen. Vanuit *storytelling* wordt echter *show, not tell* voorgeschreven: hoe meer je de betekenis openlaat, hoe meer betekenis mensen er zelf uit zullen halen.<sup>27</sup> Waardeoordelen worden dus achterwege gelaten. Ook waren er verhalen waarvan het waarheidsgehalte voor de historici niet volledig vaststond. Bepaalde verhalen werden om deze reden niet geselecteerd, wat leidde tot emotionele reacties en teleurstelling bij de nabestaanden die het verhaal hadden aangeleverd. Soms betrof het echter verhalen die lokaal of regionaal al zo bekend waren, dat zij in de verhalenbundel niet mochten ontbreken. Het verhaal over de Tilburgse verzetsvrouw Coba Pulskens is een voorbeeld. Dit werd door de schrijver als volgt opgelost: 'Op bevel haalt Coba een laken om de lijken af te dekken. Maar volgens de overlevering keert ze terug met de Nederlandse vlag.'

## De volgende stap: duurzaamheid

Vanaf de aanvang is het doel van Crossroads geweest het ontwikkelde meerjarenprogramma een duurzaam karakter te geven. Dat moet ook gelden voor de inhoudelijke basis. De uiteindelijk verzamelde levensveranderende verhalen uit de oorlog vormen, zo is steeds gesteld, slechts een eerste inventarisatie van de talloze verhalen die verteld kunnen worden over de ervaringen van alle mannen, vrouwen en kinderen, burgers en militairen, slachtoffers, verzetsmensen, toeschouwers en daders van wie het leven door de oorlog overhoop werd geschopt. Een belangrijke constatering van de inhoudelijke raad tijdens het proces van verzamelen, selecteren en (her)schrijven van de verhalen was ook dat we nog niet beschikken over een geschiedschrijving van Noord-Brabant ten tijde van de Tweede Wereldoorlog waarin de ervaringen van gewone mensen een centrale plaats innemen.

Aan de vooravond van de herdenking van 75 jaar bevrijding van Noord-Brabant in 2019-2020 is het opmerkelijk te moeten constateren dat een inzichtelijke, op wetenschappelijke leest geschoeide geschiedenis van deze provincie ten tijde van de Tweede Wereldoorlog ontbreekt. Er is weliswaar uitgebreid gepubliceerd over aspecten van de inval, de bezetting en de bevrijding van Noord-Brabant en er zijn ook talrijke lokale publicaties, maar er is geen samenvattende studie. Evenmin bestaat er een synthetiserend analyse van belangwekkende aspecten van de oorlogsgeschiedenis, zoals de Duitse inval in mei 1940 (die zich toch in belangrijke mate op deze provincie richtte), de Jodenvervolging, het verzet en collaboratie. Daarnaast zijn er tal van deelaspecten die nadere studie verdienen, zoals de rol en positie van de NSB, de aanwezigheid van buitenlanders in Noord-Brabant (zowel militairen in de verschillende legers als bijvoorbeeld krijgsgevangenen), de organisatie en omvang van het onderduiken en van het verzet, enzovoort. Het zou mooi zijn als de nu verzamelde Crossroadsverhalen een langer leven beschoren is doordat ze ook worden meegenomen in toekomstig wetenschappelijk onderzoek naar deze thema's en een inspiratiebron vormen voor het verzamelen van nieuwe levensverhalen.

## Conclusies

Het hele proces van het verzamelen, reconstrueren, contextualiseren en ten slotte weergeven van de 75 levensveranderende verhalen van de Tweede Wereldoorlog als Crossroadsverhalen volgens technieken van *storytelling* is een actief en creatief proces, dat bovendien vraagt om voortdurende reflectie. Een proces als dit bestaat immers uit voortdurend ontdekken, aanpassen en het oplossen van onverwachte problemen, zoals in elk historisch project waarbij levende mensen betrokken zijn. Opnieuw kwam aan het licht hoezeer de bezetting nog altijd 'warme' geschiedenis is. Het schrijfproces begint met het toetsen van de inhoudelijke waarachtigheid en de reconstructie van het historisch verloop en wordt gevolgd door contextualisering, interpretatie (duiding en betekenisgeving) en representatie in een bepaalde narratieve vorm. Het vergt bovendien de nodige inhoudelijke expertise en schrijfvaardigheid. De luisteraar en interviewer wordt dan tot mondeling historicus en verbeelders of schrijver. Ten slotte brengt hij het levensverhaal in de publieke ruimte.

Het typeren van dit proces als het 'ophalen van verhalen en herinneringen' doet het tekort. Het doet geen recht aan de actieve rol van de vertellers, in dit geval de auteurs van de 75 (plus 13) verhalen. De omstandigheid dat dit hele proces in vijf maanden voltooid moest worden, was onfortuinlijk. De planning van het verzamelen en herschrijven van de verhalen bleek al gauw onrealistisch. Het engagement van de begeleiding vanuit Erfgoed Brabant lag soms meer bij het proces dan bij de inhoud. Juist in een gevoelig traject als dit zijn kennis van en betrokkenheid bij de inhoud essentieel. Gelukkig konden de verhalen in het voorjaar van 2019 nog eens herzien en aangevuld worden. Feitelijke onjuistheden werden zo veel mogelijk gecorrigeerd, soms naar aanleiding van commentaar van externe lezers.<sup>27</sup> Ook werden de verhalen opnieuw geordend en van nieuwe introducties, begeleidende teksten en verdiepende essays voorzien (afb. 5).<sup>29</sup> Tot slot moet ook worden opgemerkt dat een puur instrumenteel gebruik van de verhalen op gespannen voet staat met de

27 McKee, *Story. Substance, Structure, Style, and the Principles of Screenwriting*.

28 Met dank aan onder meer Marc van den Berkmortel, Bart Maas, André van Mierlo, Richard Schoutissen en Jan Spit, die verscheidene verhalen op de website van verbeteringen voorzagen.

29 Stichting Crossroads Brabant '40-'45 en Erfgoed Brabant, *Brabant, brug naar vrijheid*.



zorgvuldigheid die we moeten betrachten ten aanzien van de inhoud en vooral van de getuigen die de verhalen hebben aangedragen. Ook al hebben zij hun rechten op het publiek gebruik van de verhalen afgestaan, toch vergt iedere toepassing in het publieke domein zorgvuldige beoordeling. Ook na afloop van het selectieproces heeft de inhoudelijke raad daarop toegezien.



5. Het boek met de Personal life changing war stories van Brabant Remembers

Het advies van leden van de inhoudelijke raad is eveneens ingeroepen bij de diverse creatieve uitingen rondom de verhalen. Ook de soms zeer jonge mensen die aan de slag gingen met de verhalen, bijvoorbeeld voor de *Stille levens* en de scripts voor de *Augmented Reality*-toepassing, bleken de gevoeligheden rondom deze verhalen goed aan te voelen en hadden uitdrukkelijk de behoefte bepaalde keuzes in de vormgeving inhoudelijk 'kloppend' te krijgen. In het geval van het Dilemma Doolhof is er uiteindelijk voor gekozen niet een bestaand Crossroadsverhaal te gebruiken maar een fictief verhaal te maken dat geïnspireerd is op een van de Crossroadsverhalen. De Stichting Crossroads beoogt uitingen te realiseren die een breed en jong publiek zullen aanspreken. De inhoudelijke raad stond en staat borg voor de inhoudelijke en ethische zorgvuldigheid in het hele proces van productontwikkeling. Dat levert weliswaar een spanningsveld op maar hoeft niet te leiden tot onoverkomelijke tegenstellingen. De betrokken partijen hopen dan ook dat de geleerde lessen kunnen worden toegepast in een vervolg, waarin nog meer verhalen worden verteld en ontsloten.

Tot slot pleiten we voor het samenstellen en schrijven van een actuele en wetenschappelijke synthese over Noord-Brabant tijdens de Tweede Wereldoorlog. In aansluiting op

recente trends in de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog stellen we voor een bottom-up perspectief (hoe hebben Noord-Brabanders oorlog en bezetting ervaren?) te combineren met een meer klassiek top-down perspectief (de organisatie en het functioneren van instellingen en (militaire) organisaties van bezetter en bevrijders). Zo'n geschiedenis kan dan over vijf jaar het uitgangspunt vormen voor de volgende herdenking. De nu in korte tijd verzamelde – en nog te verzamelen – levensveranderende verhalen kunnen daarin opnieuw een rol spelen.

## Bibliografie

- Bijsterveld, Arnoud-Jan, 'Ten geleide' in: T. Stevens, *'Over honderd jaar is alles voorbij'. Brieven uit de crisistijd 1928-1936* (Tilburg 2005) 9-22.
- Bijsterveld, Arnoud-Jan, *House of Memories. Uncovering the Past of a Dutch Jewish Family* (Hilversum 2016).
- Bleyen, Jan, en Leen Van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?* (Leuven 2012).
- Cauvin, Thomas, *Public History. A Textbook of Practice* (New York en London 2016).
- Chronis, Athinodoros, 'Tourists as Story-Builders: Narrative Construction at a Heritage Museum', *Journal of Travel & Tourism Marketing* 29 nr. 5 (2012) 444-459. DOI: 10.1080/10548408.2012.691395.
- Draaisma, Douwe, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt. Over het autobiografische geheugen* (Groningen 2001).
- Frijhoff, Willem, 'Dutchness in fact and fiction' in: Joyce D. Goodfriend, Benjamin Schmidt en Annette Stott, ed., *Going Dutch. The Dutch Presence in America, 1609-2009*. The Atlantic World 15 (Leiden en Boston 2008) 327-358.
- Frijhoff, Willem, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Nijmegen 2011).
- Frijhoff, Willem, 'Traumatische herinnering. Bij wijze van inleiding', *Leidschrift. Historisch Tijdschrift* 28 nr. 3 (2013) (= themanummer *Trauma en nostalgie. Herinneringen aan ondemocratische regimes*) 7-24.
- Gabriel, Yiannis, *Storytelling in Organizations. Facts, Fictions, and Fantasies* (Oxford 2000).
- Hover, Moniek, e.a., [Merkgids] *Crossroads Brabant 1940/1945* (Breda 2016).
- Keune, Lou, 'Mondelinge geschiedschrijving. Het verhaal van de Tilburgse textielwerkers', *Brabants Heem* 54 (2002) 89-99.
- Liempt, Adriaan van, e.a., 'Herdenken is "hot". Over motivaties en emoties van bezoekers aan herinneringscentra' in: Kim de Bruijn en Ton Vermeulen, red., *Trendrapport toerisme, recreatie en vrije tijd 2014* (Nieuwegein 2014) 308-310.
- Macías Gómez-Estern, Beatriz, 'Narrative as a Sense-making Tool in the Construction of Migrants' Identities. Apprehending Emotions', *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 173 (February 2015) 168-175. DOI: 10.1016/j.sbspro.2015.02.048.
- Macías Gómez-Estern, Beatriz, en Manuel L. de la Mata Benítez, 'Narratives of migration. Emotions and the interweaving of personal and cultural identity through narrative', *Culture & Psychology* 19 nr. 3, (2013) 348-368. doi.org/10.1177/1354067X13489316.
- Margalit, Avishai, *The Ethics of Memory* (Cambridge MA en London 2003; tweede druk).
- McKee, Robert, *Story. Substance, Structure, Style, and the Principles of Screenwriting*, (London 1998).
- Rigney, Ann, 'Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory', *Journal of European Studies* 35 nr. 1 (2005) 11-28.
- Stichting Crossroads Brabant '40-'45, *Jaarplan Brabants Remembers 2019 – 2020* (Oisterwijk 2019), op [www.brabantremembers.com/wp-content/uploads/2019/03/Brabant-Remembers\\_Jaarplan\\_A4\\_v6\\_zonderbegrot.pdf](http://www.brabantremembers.com/wp-content/uploads/2019/03/Brabant-Remembers_Jaarplan_A4_v6_zonderbegrot.pdf).
- Stichting Crossroads Brabant '40-'45, *Brabants Remembers. 75 Personal Life Changing War Stories* (Oisterwijk 2018).
- Stichting Crossroads Brabant '40-'45 en Erfgoed Brabant, *Brabant, brug naar vrijheid. 75 persoonlijke levensveranderende oorlogsverhalen* (Oisterwijk 2019).
- Vree, Frank van, 'Auschwitz and the Origins of Contemporary Historical Culture. Memories of World War II in European Perspective' in: Attila Pok, Jörn Ruszen en Jutta Scherrer, ed., *European History. Challenge for a Common Future* (Hamburg 2002) 202-220.
- White, Hayden, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe* (Baltimore en London 1975).